

BOLALAR PSIXOLOGIIYASI VA ULARNI ONGINI ZAHARLAYOTGAN ZANGORI EKRAN

Gʻanijonova Sadoqat Umidbek qizi

ADU, Filolgiya oʻzbek tili yoʻnalishi kechki taʼlim shakli 101-guruh talabasi

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy raqamli texnologiyalarning bolalar nutq rivojiga psixolingvistik va ijtimoiy-kommunikativ taʼsiri kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda bolalarning erta yoshdan boshlab raqamli ekranlar bilan oʻzaro munosabatga kirishishi, ekranli muhitning leksik, grammatik va pragmatik kompetensiya shakllanishiga bevosita hamda bilvosita taʼsir mexanizmlari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Psixolingvistika, bolalar psixologiyasi va pediatriya yoʻnalishlaridagi zamonaviy tadqiqotlar sintezi asosida interaktiv ijtimoiy muloqotning til oʻzlashtirishdagi ustuvor roli asoslab beriladi.

Kalit soʻzlar: raqamli texnologiyalar, ekran vaqti, bolalar nutqi, nutq rivojlanishi, psixolingvistika, ijtimoiy muloqot, til oʻzlashtirish, kommunikativ kompetensiya, pragmatik kompetensiya, leksik rivoj, interaktiv muloqot, passiv ekran isteʼmoli, bolalar psixologiyasi, raqamli media, ota-ona ishtiroki, til muhitlari.

Аннотация. В статье на основе комплексного подхода анализируется психолингвистическое и социально-коммуникативное влияние современных цифровых технологий на развитие речи детей. В исследовании освещаются механизмы прямого и косвенного воздействия экранной среды на формирование лексической, грамматической и прагматической компетенций у детей, начиная с раннего возраста, на основе современных научных источников. На основе синтеза исследований в области психолингвистики, детской психологии и педиатрии обосновывается ведущая роль интерактивного социального общения в процессе усвоения языка.

Ключевые слова: цифровые технологии, экранное время, детская речь, развитие речи, психолингвистика, социальное общение, усвоение языка, коммуникативная компетенция, прагматическая компетенция, лексическое развитие, интерактивное общение, пассивное экранное потребление, детская психология, цифровые медиа, участие родителей, языковая среда.

Abstract. The article analyzes the psycholinguistic and socio-communicative impact of modern digital technologies on children's speech development based on a комплексный (comprehensive) approach. The study examines the mechanisms of direct and indirect influence of screen-based environments on the formation of lexical, grammatical, and pragmatic competencies in children from early childhood, drawing on contemporary scientific sources. Based on a synthesis of research in psycholinguistics, child psychology, and pediatrics, the leading role of interactive social communication in the process of language acquisition is substantiated.

Keywords: digital technologies, screen time, children's speech, speech development, psycholinguistics, social interaction, language acquisition, communicative competence, pragmatic competence, lexical development, interactive communication, passive screen consumption, child psychology, digital media, parental involvement, language environment.

Soʻnggi oʻn yilliklarda raqamli texnologiyalar misli koʻrilmagan suratlarda rivojlanib, jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur singib ketdi. Xususan, bolalar hayotida ham raqamli texnologiyalar tobora muhim oʻrin egallamoqda. 21-asrda goʻdaklik davridan maktab yoshigacha boʻlgan bolalar allaqachon “raqamli isteʼmolchilar” sifatida

ulgʻaymoqda – ular yoshligidanoq televizor, kompyuter, planshet va smartfon kabi qurilmalardan foydalanmoqda. Masalan, AQShda oʻtkazilgan tadqiqotlar 2011-yilga kelib 2–4 yoshli bolalarning 40% smartfon yoki shunga oʻxshash moslamalardan foydalana boshlaganini koʻrsatgan; hattoki bugungi bolalar 6 oylikdan boshlab ekranli vositalarga duch kelmoqda, holbuki 1970-yillarda bolalar oʻrtacha 2 yoshdan keyingina televizor koʻrishni boshlaga. Raqamli texnologiyalarning tarixiy taraqqiyoti va uy xoʻjaliklarida keng ommalashuvi ana shunday natijaga olib keldi – endilikda elektron qurilmalar bolalik davrining ajralmas qismiga aylangan. Bola nutq rivojlanishining bosqichlari izchil va tadrijiy xususiyatga ega. Ilmiy adabiyotlarda til oʻzlashtirish bosqichlari aniq tavsiflanadi: chaqaloqlik davrida talaffuzga tayyorgarlik (tovushlar bilan oʻynash, lallash), soʻngra ilk bir soʻzli nutq bosqichi, keyin soddalashtirilgan gaplar (2–3 soʻzli birikmalar) bosqichi va maktabgacha yoshda murakkab gaplar hamda nutqni keyinchalik takomillashtirish bosqichi yuzaga keladi. Nutq shakllanishining bu bosqichlari har birida bola turli darajadagi lingvistik koʻmakka muhtoj boʻladi. Tilni oʻzlashtirishdagi asosiy omillar sifatida esa psixolingvistika fani bir qator omillarning muhimligini koʻrsatadi: bolada biologik yetilish (markaziy asab tizimi va miyadagi til markazlarining rivoji), eshitish qobiliyati, oilaviy muhit va bolaga atrofdegilar tomonidan beriladigan nutqiy material hamda ijtimoiy muloqot darajasi – bularning barchasi bola til oʻrganishining tezligi va sifatligiga taʼsir qiladi. Demak, nutq rivoji tugʻma qobiliyat va atrof-muhit omillari uygʻunligida kechadigan murakkab jarayondir. Raqamli texnologiyalarning bolalar psixikasiga taʼsiri masalasi soʻnggi yillarda ilmiy doiralarda alohida eʼtibor qozonmoqda. Elektron ekranlar va interaktiv qurilmalarning bolalarga taʼsiri koʻp qirrali boʻlib, tadqiqotlar ortiqcha ekran vaqti turli salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligini koʻrsatmoqda. Xususan, xalqaro miqyosdagi yirik tadqiqotlarga koʻra, kuniga meʼyorida ortiq vaqtni televizor, planshet yoki smartfon qarshisida oʻtkazadigan bolalarda agressivlik, bezovtalik (tashvish, xavotir) holatlari va oʻzini past baholash kabi muammolar kuzatilish xavfi sezilarli darajada oshadi. Bundan tashqari, ortiqcha raqamli kontent isteʼmoli bolalarda diqqatni jamlash qobiliyatini susaytirib, giperfaollikni kuchaytirishi ham mumkinligi aniqlangan. Masalan, raqamli vositalardan koʻp foydalanadigan yosh bolalarda diqqatning tarqoqligi va oʻqish-yozish kabi akademik koʻnikmalardagi kechikishlar qayd etiladi. Emotsional barqarorlik nuqtai nazaridan olganda ham, koʻp vaqtini gadjetlar bilan oʻtkazadigan bolalar oʻz tengdoshlariga nisbatan koʻproq zerikish yoki tushkunlik alomatlarini namoyon etishi, shaxsiy qoniqish hissining pastligi kuzatilishi mumkin. Mazmunan zoʻravonlikka boy video oʻyinlar va media kontent esa bolalarda tajovuzkor xulq-atvorni shakllantirishi mumkin. Bir qator eksperimental va longitudinal tadqiqotlar shuni isbotlaganki, bolalik davrida zoʻravonlik aks etgan media mahsulotlarini tez-tez tomosha qilgan yoki ularda faol ishtirok etgan bolalarda tajovuzkorlik koʻrsatkichlari keyinchalik yuqorilaydi. Boshqacha aytganda, raqamli texnologiyalar meʼyorida ortiq va nazoratsiz qoʻllanilganda, bola psixikasi va xulqiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkinligi ilmiy asoslangan fakt sifatida qaralmoqda.

Bola nutq rivojiga ijtimoiy muloqotning taʼsiri psixolingvistika nazariyalarida alohida eʼtirof etiladi. Sotsiopsixologik yondashuvlar va til oʻrganishning interaksionistik nazariyasiga koʻra, bola tilni faqat individual aqliy jarayon sifatida emas, balki avvalo kattalar bilan jonli muloqot jarayonida oʻzlashtiradi. Bolalar tugʻilgan ilk kunlardanoq atrofidagi odamlar (ona-ota, vasiylar) bilan muloqotga kirishadi va aynan shu ijtimoiy muloqot til oʻrganish uchun fundamental muhitni yaratadi. Masalan, psixolingvist olimi K. Nelsonning qayd etishicha, bola “tilni oʻrganishni ijtimoiy muloqot doirasida amalga oshiradi”, yaʼni lingvistik kompetensiya bevosita interaktiv muhitda shakllanadi. Onalar va farzandlar oʻrtasidagi ilk “proto-suhbatlar” (navbatma-navbat tovush chiqarib, imo-ishora

bilan “suhbatlashish”) bolaning nutqiy rivojida muhim ahamiyatga ega – ular orqali ota-ona bolaga muloqotning “savol-javob” tuzilishini namoyish etadi va ilk kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantiradi. Psixolingvistika sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jonli muloqot va e‘tiborli interaktsiya bola til o‘rganishida hal qiluvchi omildir: masalan, 24–30 oylik bolalar bilan o‘tkazilgan tajribada ular bilan ekran orqali ikki tomonlama video-chat tarzidagi muloqot qilinganida yangi so‘zlarni o‘zlashtira olishgan, lekin faqat bir tomonlama video tomosha qilgan bolalar deyarli hech narsa o‘rganmaganligi aniqlangan. Bu kabi dalillar raqamli muhit bolaga axborot yetkazib berishda foydali bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, ijtimoiy interaktiv muloqotning o‘rnini bosa olmasligini ko‘rsatadi.

Leksik rivoj nuqtayi nazaridan, bola so‘zni eshitishi bilan cheklanmaydi: u so‘zni predmetga bog‘laydi, savol beradi, qayta aytadi, xato qiladi, to‘g‘rilanadi. Aynan shu jarayon leksik birlikni “faol lug‘at”ga kiritadi. Passiv ekran tomoshasida esa bola ko‘pincha qayta so‘rash va aniq vaziyatda qo‘llash imkonini topmaydi. Natijada so‘zlar “tanish” bo‘lib qoladi, lekin faol qo‘llanishga o‘tmaydi. Grammatik rivojda ham xuddi shunday: grammatik model (masalan, sabab-oqibat, shart, inkor) muloqotda kerak bo‘lganida paydo bo‘ladi. Bola ehtiyoj sezmasa, murakkab gap konstruksiyalarini faol qurmaydi. Ekran esa ko‘pincha tayyor gaplarni beradi; bola ularni idrok etadi, ammo grammatik qurilishni mustaqil ishlab chiqish mashqi kamayadi.

Pragmatik kompetensiya ekranga eng sezgir qatlamdir. Chunki pragmatika – muloqotdagi navbat, ohang, muloyimlik, “kimga nima deyish mumkin”, ko‘z bilan aloqa, imo-ishora kabi omillarni ham qamrab oladi. Ekranli kontent pragmatik signallarni to‘liq bermaydi yoki ularni sun‘iy, soddalashtirilgan ko‘rinishda beradi. Shuning uchun ham bolalarda “suhbatni boshlash”, “savolni o‘rinli berish”, “javobni davom ettirish” kabi ko‘nikmalar tirik muhitda mustahkamlanadi. “Ekran vaqti” emas, “ekran sharoiti”: 4 ta hal qiluvchi omil Tadqiqotlarni umumlashtirganda, muammo ko‘pincha “qancha ko‘rdi?” savoliga tiqilib qoladi. Aslida esa filologik va psixologik natijalarni belgilovchi 4 omil mavjud:

Interaktiv muloqotning ustunligi: “jonli til muhiti” prinsipining dalillari Psixolingvistik tajribalar shuni ko‘rsatadiki, bola yangi so‘z va iboralarni eng yaxshi interaktiv sharoitda o‘zlashtiradi: kattalar bilan savol-javob, o‘yin, birgalikdagi kitob o‘qish, birgalikdagi tasvirlash (narration) orqali. Ekran bunday interaktivlikni faqat ma‘lum sharoitda (masalan, videochat, ota-ona hamrohligi) ta‘minlashi mumkin. Aks holda, ekran bir tomonlama axborot uzatish vositasiga aylanib qoladi va til o‘zlashtirishning “faol ishlab chiqarish” (production) bosqichi zaiflashadi. Shu nuqtayi nazardan, til rivojini qo‘llab-quvvatlovchi eng samarali yo‘l – “ekran o‘rniga muloqot” emas, balki “ekranni muloqotga aylantirish” tamoyilidir: ko‘rilgan lavha asosida savol berish, voqeani qayta aytirish, qahramon his-tuyg‘usini so‘rash, alternativ yakun o‘ylatish. Bu usullar filologik jihatdan pragmatik va narrativ kompetensiyani kuchaytiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli ekranlarning bolalar psixologik va lingvistik rivojiga ta‘siri ko‘p omilli va murakkab jarayondir. Ekranli muhit bola uchun axborot manbai bo‘lishi mumkin, biroq nutq rivojining eng muhim sharti bo‘lgan jonli ijtimoiy muloqotni to‘liq almashtira olmaydi. Ekran ta‘siri leksik, grammatik va ayniqsa pragmatik qatlamlarda turlicha ko‘rinish oladi: passiv tomosha ko‘proq “eshitish”ni ko‘paytirsada, “gapirish” va “muloqot yuritish”ni kuchaytirmaydi.

Adabiyotlar

1. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1978.

2. Tomasello, M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Harvard University Press, 2003.
3. World Health Organization. Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. WHO, 2019.
4. American Academy of Pediatrics. Media and Young Minds / Children and Adolescents and Digital Media (policy statements). AAP, 2016–2020.